

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Розділ 1. КРИМСЬКОТАТАРСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА.	6
1.1. Закони сингармонізму в кримськотатарській мові як морфолого-фонетичне явище.	6
1.2. Однозначність і багатозначність слів кримськотатарської мови.	10
1.3. Принципи класифікації частин мови.	11
Завдання для контролю.	48
Бібліографічний список.	54
Розділ 2. КРИМСЬКОТАТАРСЬКА ЛІТЕРАТУРА.	55
2.1. Кримськотатарський фольклор як складова народної культури.	55
2.2. Міфологія.	96
2.3. Кримськотатарська література Епохи пробудження.	100
Бібліографічний список.	162
Список ілюстрацій.	164

ВСТУП

Наразі вивчення кримськотатарської літературної мови і літератури є важливою частиною освітнього процесу. Воно сприяє засвоєнню норм кримськотатарської літературної мови, навчає ефективно користуватися мовою в усному і писемному спілкуванні, допомагає загальному розвитку інтелектуальних і творчих здібностей здобувачів шкільної та позашкільної освіти.

Саме завдяки вивченню кримськотатарської мови та літератури вихованці починають розуміти ментальність, психологічні особливості, національну свідомість, духовно-культурний код кримськотатарського народу. Вивчаючи кримськотатарську мову і літературу, здобувачі освіти пізнають світ, набувають практичних навичок пошуково-дослідницької роботи, розвиваються творчо, формують ціннісні орієнтири.

Пропонований посібник з позашкільної та шкільної освіти за навчальною програмою «Кримськотатарська мова і література» (початковий рівень, дослідницько-експериментальний напрям, Київ, Національний центр «Мала академія наук України», 2023) призначений для вивчення кримськотатарської мови і літератури на заняттях з кримськотатарської мови і літератури та орієнтований на формування практичних навичок пошуково-дослідницької роботи вихованців певного віку. Для цього запропоновано тренувальні завдання, що передбачають формування відповідних компетентностей. За основу посібника взято базові компоненти, що вивчають у закладах загальної середньої освіти. Пропонований матеріал передбачає такі форми роботи: лекції, практичні заняття, виконання пошукових завдань, контроль.

Метою навчання є: формування дослідницьких і лінгвістичних компетентностей у вихованців, які вивчають наукові проблеми сучасної кримськотатарської філології; сприяння творчому й інтелектуальному розвитку особистості у процесі пошуково-дослідницької роботи з кримськотатарської мови і літератури.

Основні завдання навчання: ознайомити з граматичними принципами кримськотатарської мови; сформувати поняття

про морфологічну систему кримськотатарської мови; ознайомити з кримськотатарським фольклором, міфологією, творчістю видатних кримськотатарських письменників. Матеріали посібника зосереджують увагу учнів на орфографічних правилах, хрестоматійних творах, мають граматичні вправи, цікаві тестові завдання, питання з літератури.

Посібник спрямований на набуття пошуково-дослідницьких навичок під час вивчення кримськотатарської філології. З метою оволодіння знаннями з кримськотатарської літературної мови і літератури в посібнику пропонувані такі теми: Закони сингармонізму в кримськотатарській мові як морфолого-фонетичне явище; Однозначність і багатозначність слів; Принципи класифікації частин мови; Кримськотатарський фольклор як складова народної культури; Міфологія; Кримськотатарська література Епохи пробудження, які водночас тісно пов'язані між собою.

Посібник може бути використаний викладачами, учнями, студентами, усіма, хто цікавиться питаннями кримськотатарської усної та писемної мови, кримськотатарського фольклору та літератури.

Розділ 1. КРИМСЬКОТАТАРСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

Кримськотатарська абетка (Qırımtatar elifbesi)

Aa (а), Bb (б), Cc (дж), Çç (ч), Dd (д),
Ee (е, є), Ff (ф), Gg (г), Ğğ (г), Hh (х), Iı (и),
İi (і), Jj (ж), Kk (к), Ll (л), Mm (м), Nn (н), Ññ (о),
Öö, Pp (п), Qq (к тверда), Rr (р), Ss (с), Şş (ш),
Tt (т), Uu (у), Üü, Vv (в), Yy (й), Zz (з)

Літеру Ââ не включено до алфавіту, оскільки вона використовується для позначення звука [a] після м'яких приголосних g, k, l в арабсько-перських запозиченнях: lâkin, rüzgâr, alâqa, tükân.

1.1. Закони сингармонізму в кримськотатарській мові як морфолого-фонетичне явище

Правила сингармонізму

Найважливішими правилами кримськотатарської мови є підпорядкування афіксів законам співзвуччя, або сингармонізму: 1) співзвуччя складів за м'якістю-твердістю; 2) губно-негубне співзвуччя; 3) співзвуччя приголосних за глухістю-дзвінкістю.

1. Якщо останній склад основи (кореня) слова м'який, то всі афікси, які йдуть за ним, складаються тільки м'якими складами. Якщо останній склад основи слова твердий, то всі афікси, які йдуть за ним, складаються тільки твердими складами. Наприклад: arslan – arslan+lar (лев – леви), bilgi – bilgi+ge (знання – до знання), azbar – azbar+ğa (двір – у двір), özen – özen+de (річка – у річці), eçki – eçki+ler (коза – кози), dost – dost+um (друг – мій друг), baş – baş+ım (голова – моя голова), aş – aş+tan (їжа – від їжі).

М'які складі утворюються в поєднанні з такими голосними: e, ö, i, ü. Наприклад: pencere – вікно, çöl – степ, eki – два, sütlü – молочний.

Тверді склади утворюються в поєднанні з голосними: **а, о, у, і**. Наприклад: *balıq* – риба, *bostan* – город, *buz* – лід, *işiq* – промінь.

2. Якщо останній склад основи слова містить негубний голосний звук, (до них зараховують **а, і, е, і**), то всі афікси будуть з негубними голосними, наприклад: *qaşıqnen*, *beşikte*, *terekke*. Якщо односкладова основа слова має губний голосний звук (до них належать **о, у, ö, ü**), то перший афікс має містити губний голосний, а всі наступні – негубні голосні, наприклад: *tuz+luq* (сільничка), *tuz+luq+ni* (сільничку); *köz+lük* (окуляри), *köz+lük+ni* [1].

3. Якщо останній звук слова глухий приголосний (**р, к, қ, т** тощо), то доданий афікс буде починатися глухим приголосним (якщо цей афікс має варіант із глухим приголосним); а якщо останній звук – дзвінкий (**б, г, ğ, д** тощо) чи сонорний (**л, м, н, ñ, р**), то афікс починатиметься дзвінкою приголосною. Наприклад: *ev* (дім) – *evde* (вдома); *sınıf* (клас) – *sınıfta* (у класі); *seyaat* (подорож) – *seyaatçı* (мандрівник); *bal* (мед) – *balcı* (пасічник).

Завдання: підкресліть слова з негубними голосними однією рисою, з губними голосними – двома рисками й перекладіть українською мовою.

Köpür, balaban, papadiye, küzgü, bina, talebe, ögüt, dostluq, göl, torun, qarılğaç, bulut, göğercin, qırmızı, suvuq, terek, sıcaq, fayda, bazar, çomuç, odun, topuz, ufuq, şuvultı, gece, qısqa, duşman, insan, gül, parmaq, leylek, dare, omuz.

Завдання: приєднайте афікси множини **-lar/-ler** до іменників відповідно до законів сингармонізму.

Ev, adam, qadın, erik, talebe, masa, sofrası, bala, qol, ayaq, kemik, oca, dudaq, özen, yıl, sene, kirpik, közlük, köz, qaş, aş, kün, yağmur, yer, ır, at, bayram, ot, ana, ayvan, nasiat, vişne, qoqla, terek, alma, armut, köbelek, yanaq, bina, tırnaq, tilki, qoyan, kitap, vazife, yol, aqay, göl, qır, dağ, gül, saç, ötmek, bülbül, turna.

Правопис деяких літер

Літера «**ñ**» є специфічною в кримськотатарській мові, тому що вона вимовляється через ніс, пишеться в середині або в кінці слова, на початку слова її не буває: *deñiz* (море), *mañlay* (лоб), *keñ* (широкий), *diñlemek* (слухати), *biñ* (тисяча), *çañ* (дзвінок),

añlamaq (розуміти), tañ (світанок), şeñ (веселий), tañlay (піднебіння), seniñ (твій), maña (мені).

Літера «с» є також специфічною в кримськотатарській мові, в українській мові вона позначається двома літерами «дж», пишеться на початку, в середині й іноді в кінці слова: seviz (волоський горіх), oca (вчитель), ilâc (ліки).

Літера «ğ» є також специфічною в кримськотатарській мові, в українській мові відповідна літері «г», вона пишеться на початку, в середині і в кінці слова: ğalebe (перемога), bağır (груди, нутрощі), sağ (живий, здоровий) [1].

Літера «q» є також специфічною в кримськотатарській мові, вимовляється як тверда «к», вона пишеться на початку, в середині і в кінці слова: qırq (сорок), aqıl (розум), bataq (болото).

Завдання: перекласти словосполучення, знайти специфічні літери в словах і підкреслити: ası ilâc, buña qarşı, körekniñ qulaqları, ondan ğayrı, başqa çare yoq, yağmur yağa, mısqıñı quyuğı, tañ attı, qar yağa, deñiz boyu, beklenilgen ğalebe, canavar kibi baqmaq, keñ omuzlı, qattı peksimet, keñ cadde, dımma cail.

Правопис афіксів, кореня-основи

Якщо слово є двоскладовим або багатоскладовим і до нього приєднують афікс, що починається голосним звуком, то в цьому слові кінцеві глухі приголосні **k, q, p, t** переходять у дзвінкі парні **g, ğ, b, d**, наприклад: körek – köregi (собака – його собака), qulaq – qulağı (вухо – його вухо), dolap – dolabı (шафа – її шафа), maqsat – maqsadı (мета – його (її) мета). Це правило поширюється також на три односкладових слова: tür – түbünde (дно – на дні, під), ser – serinde (кишеня – у кишені), уaq – уağında (бік – на боці) [1].

Завдання: приєднайте до наданих слів афікс присвійності «-і» та зробіть переклад.

Зразок: töşek – töşegi (матрац – його або її матрац).

Tirsek, çarçaq, çanaq, kitap, mektep, evlât, zevq, balıq, kürek, qaşıq, balçiq, örnek, şamek, şarap, ürek, istek, parmaq, ayaq, tayaq, oq, taraq, Zeypet, tırnaq, ayaq.

Правопис складних слів і словосполучень

Пишуться разом:

1) складові іменники, які мають одне значення, наприклад: aşqazan (шлунок), aqbardağ (підсніжник), işhane (підприємство), balqurt (бджола), loqsahane (пологовий будинок), qavehane (кав'ярня);

2) географічні назви: Qarasuv (назва річки в Криму), Bağçasaray (назва міста в Криму), Aqyar (назва міста в Криму);

3) якщо в складі слова є одне із слів: bütün (весь, всі, цілий), ara (проміжок, інтервал, між), umum (всі, весь), наприклад: bütünhalq (всенародний), halqara (міжнародний), umumhalq (всенародний).

Через дефіс пишуться парні слова: büyük-büyük (великий-превеликий), büyük-küçük (і старий і малий), qış-yaz (зима-літо), yaş-qart (і молодь і старі), beş-on (п'ять-десять), çanaq-çölmek (чашки, ложки, ополоники), büyükten-büyük (старший за старшого), çuval-çuval (мішками), alt-üst (низ-верх).

Складні слова, які пишуться окремо:

- географічні назви, де перший компонент слова – прикметник, а другий – власне ім'я, наприклад: Eski Qırım, Büyük Lambat, Yuqarı Qaralez;

- якщо двома компонентами слова є іменники, що разом утворюють прикметник: vişne tūs (вишневий колір), qave tūs (кавовий колір), çötkü saqal (борідка клином, цапова борідка);

- якщо першим компонентом слова є числівник, а другим – прикметник, що разом утворюють складний прикметник: bir cınıslı (односортний), beş haneli (п'ятикімнатний) ev (будинок), yigirmi beş taşlı saat (годинник з двадцятьма п'ятьма каменями);

- складні прикметники: qouu eşil (темно-зелений), aqıq mavı (світло-синій), qouu qırmızı (бордовий);

- складні числівники: on altı (шістнадцять), yuz seksen bir (сто вісімдесят один), eki biñ doqsan beş (дві тисячі дев'яносто п'ять);

- такі словосполучення, як demir yol (залізна дорога), baugam arfesi (напередодні свята), baş maqale (стаття на першій шпальті), baş yazısı (доля, визначене), til ögü (передньоязичний);

- дробові числівники: ekiden bir (одна друга), altıdan üç (три шостих), ohndan beş (п'ять десятих) [2].

Завдання: складіть із слів складні слова:

a) qave (renki); b) qırq (ayaq); c) kün (aylan); d) barıp (keldi);
e) Eski (Qırım); f) aş (qazan) j); yol (qaru); i) açıq (mavi).

1.2. Однозначність і багатозначність слів кримськотатарської мови

Омоніми

Омонімічні ряди представлені лексичними омонімами, наприклад, слово *bağ* означає «зв'язок» і «виноградник», слово *sağ* – «живий» і «правий (протилежний лівому)» та фразеологічними омонімами: *söz bermek* – «надавати слово (доповідачеві)» та «обіцяти», *köz yummaq* – «закривати на щось очі» та «померти».

Трапляються також багатозначні слова, наприклад: слово *burun* може означати «ніс людини» та «ніс човна» [2].

Завдання: знайдіть слова з одним значенням: *baş, anahtar, burun, operatsiya, elifbe, etek*.

Завдання: знайдіть омонімічні слова та складіть з ними речення: *top, ava, çekmek, bet, çalmaq, bar, çal, yaz, soy, yüz, baqa, saç, tüş, kül, toy, bağ, çıq, qoqla, qaza, biz, qaysi, say*.

Синоніми

Кримськотатарська мова багата словами, близькими за значенням, тобто синонімами, найбільше синонімів серед прикметників, іменників та дієслів: *temiz* – *pak* (чистий), *qızıl* – *qırmızı* (червоний), *aq* – *beyaz* (білий), *tüs* – *renk* (колір), *ug* – *türkü* (пісня), *bet* – *taraf* (сторона), *taqdir* – *taliy* (доля), *tayaq* – *sora* (палиця), *işlemek* – *çalışmaq* (працювати), *boldurmaq* – *yorulmaq* (втомитися).

Завдання: підібрати синонімічні пари за змістом: *kenar, davuş, sauyı, çet, aq, şavle, yürek, ayat, ses, qırmısqa, nur, alev, aqıllı, qarınca, başqa, arau, diger, beyaz, ömür, qafa, yıl, siya, defa, zarar, ürmek, qalp, şavle, yalın, ziyrek, qadın, baş, sene, qara, sefer, ziyan*.

Завдання: підберіть до українських слів кримськотатарські відповідники, тобто синоніми: *скнара, краса, ледар, базіка, розумний, совість, лестощі, сором, ласка, радість, любов, цікавість, зірка, завдання*.

Антоніми

Антоніми в кримськотатарській мові виникають внаслідок протиставлення понять, за рахунок проникнення іншомовних слів та внаслідок розвитку багатозначності слів. У кримськотатарській мові антонімічними найчастіше є прикметники та прислівники, рідше – іменники та дієслова.

Слова протилежні за значенням: *yahşı* – *yaramay* (добрий – поганий), *aļsaq* – *yüksek* (низький – високий), *tez* – *yavaş* (швидко – повільно), *az* – *çoq* (мало – багато), *sısaq* – *suvuq* (жарко – холодно), *dülber* – *çirkin* (гарний – поганий), *alim* – *sail* (вчений – невіглас), *faйда* – *zarar* (користь – шкода, збиток), *dost* – *duşman* (друг – ворог), *eski* – *yañı* (старий – новий), *semiz* – *ağıq* (гладкий, відгодований – худий).

Завдання: поєднайте антонімічні пари за змістом: *batır, yaz, qattı, qalın, uzaq, beyaz, tar, yavaş, aç, ağır, yarıq, külmek, qorqaq, keñ, ince, qış, engil, qara, yımşaq, toq, yaqın, tez, ağlamaq, qaranlıq*.

Завдання: підберіть до кримськотатарських слів українські антоніми: *dost, gece, yaz, suv, quvanç, cenk, ay, beyaz, yer, yatmaq, başlamaq, ağlatmaq*.

Завдання: знайдіть антонімічні пари:

1. *Duşmannıñ kiçigi de büyük belâ ketirir.* 2. *Yahşı dostnıñ, faydası tiymese de, zararı da tiymez.* 3. *Az bergen candan berir, çoq bergen – maldan.* 4. *Çoq diñle, az söyle.* 5. *Kelgenni quvma, ketkenni tutma.* 6. *Aş deseñ, çapar, iş deseñ, qaçar.* 7. *Üstten yıltray, içten ise qaltıray.* 8. *Tenbel aqşam yatalmaz, saba turalmaz.* 9. *Biñ dost – az, bir duşman – çoq.*

1.3. Принципи класифікації частин мови

Загальні відомості про морфологію

Морфологія – розділ граматики, що вивчає та описує будову слова за зовнішньою формою та за значенням, яке воно виражає у різних формах прояву. Морфологія як розділ науки про мову розглядає форму в тісному зв'язку з її семантикою.

Морфемний склад слова

У кримськотатарській мові, як і в інших тюркських мовах, створення нових слів та нових граматичних форм відбувається за допомогою послідовного приєднання афіксів до кореня або основи слова. У кримськотатарській мові корінь або основа слова при приєднанні афіксів не змінюються. Наприклад: arslan – arslanlar (лев – леви), süt – sütlü (молоко – молочний), azbar – azbarda (двір – на дворі), yazi – yazıci (лист – письменник).

Наприклад, від слова **iş** (робота) за допомогою приєднання афікса словотворення **-çi** можна утворити слово **işçi** (робітник), потім приєднавши афікс **-ler**, утворити множину **işçiler** (робітники), приєднуючи послідовно до нього афікс належності першої особи однини **-im** і множини **-iz**, утворити форму належності **işçilerimiz** (наші працівники), додаючи афікс місцевого відмінка **-de**, утворити форму одного з відмінків **işçilerimizde** (у наших працівників), додавши афікс прикметника **-ki**, отримаємо **işçilerimizdeki** (те, що знаходиться у наших працівників). Як видно з прикладу, межі між морфемами відрізняються чітко, ясно позначається індивідуальне значення кожної морфеми [2].

Завдання: знайдіть однокореневі слова: işlemek, ormaq, işçi, oraq, ordi, sızıq, başlı, işkir, başla, sızdı, sızıklı, başlıq, işlev, başlav, sızıqsız, işle, başsız, bağçalı, başlamaq, bağçacılıq, sızğan, bağçasız, oraqlıq.

Склад слова. Основа слова

Основними морфемами мови визнають корінь і афікс. Основа слова може бути чистим коренем, наприклад: **al** (бери).

Корінь + словотвірний афікс або кілька афіксів утворюють слова, наприклад: **aqıl + ı** (розумний). Основа може бути складена з одного, двох і більше чистих коренів або коренів зі словотворчим афіксом або афіксами, наприклад: **ayaq + qar** (взуття, дослівне – покриття для ноги).

Основа є вихідним матеріалом для творення нових слів і зміни слів за граматичними категоріями.

Види афіксів

Залежно від виконуваних у мові функцій, афікси ділять на словотворчі й словозмінні. Відмінності між ними семантичні